

Ė. FROMAS

CHARAKTERIS IR SOCIALINIS PROCESAS *

Šioje knygoje nagrinėjome socialinių-ekonominių, psichologinių bei ideologinių veiksnių tarpusavio sąveiką, remdamiesi konkrečių istorinių periodų, tokių kaip Reformacija bei dabarties epocha, analize. Skaitytojams, besidomintiems teoriniais tyrinėjimo aspektais, pamėginsiu priede trumpai nusakyti šios konkrečios analizės bendrą teorinį pagrindą.

Tyrinėdami socialinės grupės psichologines reakcijas, susiduriame su jos narių, t. y. atskirų individų, charakterio struktūra. Tačiau mus domina ne individus skiriančios ypatybės, bet bendra daugumai grupės narių charakterio struktūros dalis, kurią galime pavadinti socialiniu charakteriu. Socialinis charakteris yra neišvengiamai ne toks konkretus kaip individualus charakteris. Individualus charakteris — tai visuma tų bruožų, kurių konkreti konfigūracija sudaro individo asmenybės struktūrą. Socialinis charakteris — tai tik kai kurių bruožų rinkinys, *esminis grupės narių daugumos charakterio struktūros branduolys, kurį suformavo šios grupės pagrindiniai patyriai ir bendras gyvenimo būdas*. Nors visada atsiras „atskalūnų“ su visiškai skirtinga charakterio struktūra, tačiau daugumos grupės narių charakterio struktūra yra šio branduolio variacijos, kurias nulemia atsitiktiniai gimimo ir gyvenimo patyrimo veiksniai, skiriantys vieną individą nuo kito. Jeigu norime visapusiškiau suprasti atskirą individą, tai labai reikšmingi mums yra šie skiriantys elementai. Tačiau, jeigu norime suprasti kaip yra nukreipiama žmogiškoji energija ir kaip ji, kaip kuriančioji jėga, veikia tam tikroje socialinėje tvarkoje, didžiausią dėmesį turime skirti socialiniam charakteriui.

Socialinio charakterio sąvoka yra labai svarbi socialiniam procesui suprasti. Charakteris, analitinės psichologijos dinamine prasme,— tai specifinė žmogiškosios energijos forma, žmogaus poreikiams dinamiškai pritaikant prie konkrečios visuomenės specifinių gyvenimo sąlygų. Charakteris, savo ruožtu, nulemia individų mąstymą, jausmus ir veiklą. Kaip sąlygojamas mūsų mąstymas gan sunku išvelgti, kadangi mes visi linkę pritarti įsigalėjusiai nuomonei, jog mąstymas yra išimtinai intelektualus

* Versta iš: *Fromm E. The Fear of Freedom.*— London, 1960.— P. 239—253. Vertė A. Nesavas.

aktas, nepriklausantis nuo asmenybės psichologinės struktūros. Tačiau taip nėra, tuo labiau kai mąstome apie etines, filosofines, politines arba socialines problemas, o ne empiriškai manipuluojame konkrečiais objektais. Tokioms mintims, išskyrus grynai loginius mąstymo akto elementus, didžiausią reikšmę turi mąstančiojo asmenybės struktūra. Tai tinka kalbant ir apie visą doktriną arba teorinę sistemą, ir apie atskiras sąvokas, pavyzdžiui, meilę, teisingumą, lygybę, pasiaukojimą. Kiekviena tokia sąvoka ir kiekviena doktrina turi savo emocinę matricą, glūdinčią individo charakterio struktūroje.

Ankstesniuose skyriuose pateikėme daug tokių pavyzdžių. Kalbėdami apie doktrinas, pamėginome atskleisti ankstyvojo protestantizmo ir šiuolaikinio autoritarizmo emocines šaknis. Kalbėdami apie atskiras idėjas, parodėme, pavyzdžiui, kad sado-mazochistiniam charakteriui meilė reiškia simbiozinę priklausomybę, o ne abipusį išipareigojimą (mutual affirmation) ir lygybe paremtą sąjungą; pasiaukojimas — ne savojo dvasinio ir moralinio „aš“ įrodymą, bet visišką savojo „aš“ pajungimą kažkam aukštesniam; skirtingumas — jėgų skirtumą, o ne lygybe paremtą individualybės realizavimą; teisingumas — kiekvienam pagal nuopelnus, o ne besąlygišką individo teisę realizuoti savo įgimtas ir neatimamas teises; drąsa — pasirengimą paklusti ir iškęsti kančias, o ne maksimalų savo individualybės įrodymą svetimos galios akivaizdoje. Ir nors dvi skirtingos asmenybės, kalbėdamos, pavyzdžiui, apie meilę, vartoja tą patį žodį, tačiau jį supranta visiškai skirtingai, nelygu kokia jų charakterio struktūra. Tiesą sakant, teisingai psichologiškai išanalizavus šių sąvokų prasmę, būtų galima išvengti nemaža intelektualinės painiavos, nes visos pastangos vien logiškai klasifikuoti neišvengiamai žlugs.

Tai, kad idėjos turi savo emocinę matricą, yra nepaprastai svarbu, nes leidžia mums suprasti kultūros dvasią. Skirtingos visuomenės arba klasės toje pačioje visuomenėje turi savitą socialinį charakterį, kuris yra pagrindas įvairioms idėjoms atsirasti ir įsigalėti. Pavyzdžiui, darbo ir sėkmės kaip pagrindinių gyvenimo tikslų idėja galėjo įsitvirtinti ir tapti patraukli tik vienišam ir apniktam abejonių šiuolaikiniam žmogui; tačiau nesėkmingai bandytume šią idėją įpiršti Pueblo indėnams arba Meksikos valstiečiams. Net suprasdami kalbą, bet turėdami visiškai skirtingą charakterio struktūrą, jie vargu ar suvoktų, ką nori pasakyti asmuo, suabsoliutinantis darbo ir sėkmės reikšmę. Lygiai taip pat Hitleris ir toji vokiečių tautos dalis, kuriai būdinga ta pati charakterio struktūra, kuo nuoširdžiausiai įsitikinę, jog kiekvienas, manantis, kad galima išvengti karų, yra arba kvailys, arba tiesiog melagis. Pagal jų socialinio charakterio logiką, gyvenimas be kančių ir nelaimių yra lygiai taip pat nesuprantamas, kaip ir laisvė bei lygybė.

Neretai įvairios žmonių grupės sąmoningai pripažįsta idėjas, bet dėl savo socialinio charakterio ypatybių nesuinteresuotos jas įgyvendinti; tokios idėjos lieka tik įsitikinimų sancaupa, tačiau kritinę valandą niekas nesivadovauja jomis. Tai liudija vokiečių darbininkų judėjimas prieš įsigalint nacizmui. Prieš Hitleriui ateinant į valdžią, dauguma vokiečių dar-

bininkų balsavo už socialistų arba komunistų partijas ir tikėjo šių partijų skelbiamomis idėjomis, t. y. jų idėjos buvo itin populiarios tarp darbininkų. Tačiau šių idėjų *reikšmingumas* visiškai neatitiko jų *paplitimo*. Nacizmo antplūdis nesutiko politinių priešininkų, kurių dauguma būtų buvusi pasirengusi kovoti dėl savo idėjų. Nors dauguma kairiųjų partijų šalininkų tikėjo savo partijų programomis, kol šios partijos valdė, tačiau krizės valandą buvo pasirengę pasiduoti. Viena, nors be abejo ne vienintelė, šio reiškinių priežastį gali atskleisti išsamesnė vokiečių darbininkų charakterio struktūros analizė. Dauguma jų priklausė asmenybės tipui, turinčiam daugelį bruožų, kuriuos apibrėžėme kaip autoritarinį charakterį. Jiems labai reikėjo pripažinto autoriteto, kurį galėtų garbinti. Dėl savo socialinio charakterio struktūros šie darbininkai negalėjo pritarti socializmo akcentuojamai individo nepriklausomybei nuo autoriteto, o solidarumą priešpriešino individualistiniam atsiskyrėliškumui. Radikalūs vadovai klydo, kai vertino savo partijų jėgas, remdamiesi tik idėjų paplitimu ir neatsižvelgdami į jų realią įtaką.

Mūsų pateikta protestantizmo ir kalvinizmo doktrinų analizė atskleidė kitką. Jų idėjos tapo galinga šios naujos religijos sekėjų jėga, nes jos atitiko tų žmonių, kuriems buvo skirtos šios idėjos, charakterio struktūros poreikius ir siekimus. Kitaip tariant, *kuo labiau idėjos patenkina tam tikro socialinio charakterio specifinius žmogiškuosius poreikius, tuo galingesnės gali būti šios idėjos*.

Žmogaus charakterio struktūra nulemia ne tik jo jausmus ir mąstymą, bet ir veiksmus. Tai atskleidė Froidas, nors jo teorijos pagrindas ir yra klaidingas. Neurotikų elgesys puikiausiai atskleidžia individo charakterio struktūros įtaką veiksams. Nesunku suprasti, kad kompulsyviai skaičiuoti namų langus ar grindinio akmenis jį verčia kompulsyvus charakteris. Tuo tarpu normalaus individo veiksmai, atrodytų, nulemti vien racionalių motyvų ir tikrovės reikalavimų. Tačiau nauji psichoanalizės duomenys rodo, kad ir vadinamąjį racionalų elgesį smarkiai nulemia charakterio struktūra. Šio reiškinių pavyzdį pateikėme, nagrinėdami darbo prasmę šiuolaikiniam žmogui. Įsitikinome, kad intensyvus nuolatinės veiklos troškimas atsiranda dėl vienatvės ir nerimo. Kompulsyvus darbas skyrėsi nuo nuostatos į darbą kitose kultūrose, kur žmonės dirbo tiek, kiek būtina, neverčiami kitų jėgų, slypinčių jų pačių charakterio struktūroje. Nelengva išvelgti šio bruožo iracionalų komponentą, nes šiandien visi normalūs žmonės turi tą patį impulsą dirbti, ir, be to, šis darbo intensyvumas yra būtinas, jeigu jie nori išlikti apskritai.

Dabar turime paklausti, kaip charakteris veikia individą ir visuomenę. Į pirmą šio klausimo dalį atsakyti nesunku. Jeigu individo charakteris daugiau ar mažiau sutampa su socialiniu charakteriu, tai vyraujantys jo asmenybės impulsai priverčia individą daryti tai, kas būtina ir pageidautina jo kultūros specifinėmis socialinėmis sąlygomis. Pavyzdžiui, jeigu žmogus turi aistringą troškimą taupyti ir dygisi pinigų švaistymu bet kokiais prabangai, tai šis impulsas jam labai pravers, jei, tarkime, jis yra smulkus krautuvininkas, kuriam, norint išlikti, privalu taupyti ir būti šykščiam.

Kartu su šia ekonomine funkcija charakterio bruožai atlieka ir kitą, ne mažiau svarbią, grynai psichologinę funkciją. Žmogus, kurio aistra tauptyti kyla iš jo asmenybės, jaučia didelį psichologinį pasitenkinimą dar ir todėl, kad pajėgus taip elgtis, t. y. ne tik gauna praktinę naudą, bet ir jaučia psichologinį pasitenkinimą. Galima lengvai tuo įsitikinti stebint, pavyzdžiui, žemesniosios vidurinės klasės atstovę, kuri dėl kelių turguje sutaupytų centų jaučiasi tokia laiminga, kaip kitas skirtingos charakterio struktūros žmogus, patirdamas kokį nors juslinį malonumą. Tokį psichologinį pasitenkinimą individas patiria ne tik tada, kai elgiasi taip, kaip to reikalauja jo charakterio struktūra, bet ir tada, kai jis skaito arba girdi idėjas, atitinkančias jo charakterio struktūrą. Ideologija, traktuojanti gamtą kaip galingą jėgą, kuriai turime paklusti, kalbą, kurioje mėgaujamasi sadistišku politinių įvykių aprašymu, labai patiks autoritariniam charakteriui, o šių dalykų skaitymas arba klausymas teiks psichologinį pasitenkinimą. Apibendrinant: normalaus žmogaus charakterio subjektyvi funkcija — *nukreipti elgesį praktiniu požiūriu būtina jam kryptimi, o veikloje — patirti psichologinį pasitenkinimą.*

Apibūdindami socialinio charakterio funkciją socialiniame procese, turime pakartoti tą patį, ką jau sakėme apie atskiro individo charakterio funkciją: prisitaikant prie socialinių sąlygų, formuojasi tie žmogaus bruožai, kurie verčia jį *trokšti* veikti taip, kaip jis *turi* veikti. Jeigu kurios nors visuomenės daugumos žmonių charakteris — t. y. socialinis charakteris — tuo būdu yra pritaikomas objektyviems uždaviniams, keliamiems individui šioje visuomenėje, tai žmogiškoji energija paverčiama kūrybinėmis jėgomis, kurios yra būtinos šios visuomenės funkcionavimui. Prisiminkime aptartą pavyzdį — darbą. Dabartinė industrinė sistema reikalauja, kad didžioji dalis mūsų energijos būtų skirta darbui. Jeigu žmonės versti dirbti tik išorinė būtinybė, atsirastų didžiulė trintis tarp to, ką jie privalo, ir to, ką jie norėtų daryti, — dėl to sumažėtų jų darbingumas. Tačiau charakteriui dinamiškai prisitaikant prie socialinių reikalavimų, žmogiškoji energija, užuot sukėlusį trintį, įgauna tokias formas, kurios tampa veiklos, atitinkančios konkretų ekonominį būtinumą, akstinu. Tai gi versti dirbti sunkiai, kaip dirba šiuolaikinis žmogus, jau nebereikia, nes tai daryti jį verčia vidinis kompulsyvumas, kurio psichologinę prasmę ir pamėginome atskleisti. Kitaip tariant, užuot paklusęs išoriniams autoritetams, žmogus susikuria vidinį — sąžinę ir pareigą — kurie kontroliuoja jį kur kas efektyviau, negu tai galėtų padaryti koks nors išorinis autoritetas. Žodžiu, *socialinis charakteris internalizuoja išorines būtinybes ir tuo būdu pajungia žmogiškąją energiją konkrečiai ekonominei ir socialinei sistemai.*

Kaip įsitikinome, jeigu tam tikri poreikiai susiformuoja į charakterio struktūrą, bet kuris šiuos poreikius atitinkantis elgesys teikia psichologinį pasitenkinimą ir naudą materialinės sėkmės požiūriu. Kol visuomenė leidžia individui tolygiai patenkinti abu šiuos poreikius, tol išlieka situacija, kurioje psichologinės jėgos cementuoja socialinę struktūrą. Tačiau anksčiau ar vėliau atsiranda neatitikimas. Tebesant tradicinei charakterio

struktūrai, susiklosto naujos ekonominės sąlygos, kuriose tradiciniai charakterio bruožai jau nereikalingi. Žmonės vis dar elgiasi pagal savo charakterio struktūrą, tačiau ši veikla ima trukdyti siekti ekonominių tikslų, arba jie nebegali veikti pagal savo „prigimtį“. Geriausia šios minties iliustracija — senųjų viduriniųjų klasių charakterio struktūra, ypač šalyse, pasižyminčiose griežta klazine stratifikacija, tokiose kaip Vokietija. Senosios vidurinėsios klasės dorybės — nuosaikumas, taupumas, atsargumas, įtarumas — šiuolaikiniame biznyje neteko savo vertės palyginti su naujomis vertybėmis, tokiomis kaip iniciatyva, polinkis rizikuoti, agresyvumas ir t. t. Net jeigu senosios dorybės ir nebuvo praradusios savo vertės — pavyzdžiui, smulkiam krautuvininkui, — galimybių skalė tokiam bizniui buvo tokia ribota, kad tik mažuma senosios vidurinėsios klasės palikuonių galėjo sėkmingai „panaudoti“ šiuos charakterio bruožus ekonominiams tikslams. Jų auklėjimas išugdė tokius charakterio bruožus, kurie kadaise atitiko jų klasės socialinę situaciją, tačiau ekonominis vystymasis pralenkė charakterio vystymąsi. Šis neatitikimas tarp ekonominės ir psichologinės evoliucijos padėjo atsirasti tokiai situacijai, kai įprasta ekonominė veikla nebepatenkino egzistuojančių psichinių poreikių, kuriems patenkinti reikėjo ieškoti naujų būdų. Siauras egoistinis asmeninės naudos siekimas, būdingas žemesniajai viduriniajai klasei, iš individualaus buvo perkeltas į nacijos lygmenį. Panašiai sadistiniai impulsai, prasiveržę privačios konkurencijos kovoje, buvo iš dalies nukreipti į socialinę bei politinę sferą ir iš dalies sustiprinti frustracijos. Vėliau, išlaisvinti nuo visų apribojimų, šie impulsai siekė saviraiškos politiniuose persekiojimuose bei karuose. Psichologinės jėgos, susipynusios su neapykanta, sukelta bendros frustruojančių veiksmų situacijos, užuot cementavusios esančią socialinę tvarką, virto dinamitu, kurį panaudojo grupės, troškusios sunaikinti demokratinės visuomenės tradicinę politinę ir ekonominę struktūrą.

Iki šiol neaptarėme mokymo proceso, formuojančio socialinį charakterį, vaidmens. Tačiau atsižvelgdami į daugelio psichologų nuomonę, jog auklėjimas ankstyvoje vaikystėje bei mokymo metodika nulemia charakterio susiformavimą, pateiksime keletą pastabų šiuo klausimu. Pirmiausia turime paklausti savęs: ką vadiname auklėjimu? Nors auklėjimą galima apibrėžti įvairiai, tačiau, socialinio proceso požiūriu, jį galima nusakyti maždaug taip: socialinio auklėjimo funkcija yra parengti individą jo būsimam vaidmeniui visuomenėje, t. y. suformuoti tokį charakterį, kad jis kuo labiau atitiktų socialinį charakterį, o individo troškimai sutaptų su jo socialinio vaidmens reikalavimais. Ši funkcija nulemia bet kurios visuomenės auklėjimo sistemą; todėl negalime *ašškinti* visuomenės struktūros arba jos narių asmenybės, remdamiesi auklėjimo sistema; atvirkščiai, konkrečios visuomenės socialinės ir ekonominės struktūros poreikiai turi paaiškinti auklėjimo sistemą. Vis dėlto auklėjimo metodai yra nepaprastai svarbūs, nes jie padeda suteikti individui norimą formą. Šiuos metodus galime laikyti priemonėmis, kurios socialinius reikalavimus paverčia asmeninėmis savybėmis. Nors konkretų socialinio charakterio tipą sukuria ne auklėjimo metodika, tačiau ji — vienas iš charakterio formavimo me-

chanizmų. Šia prasme, auklėjimo metodų žinojimas ir supratimas yra svarbi bendros visuomenės funkcionavimo analizės dalis.

Tai, apie ką kalbėjome, tinka ir vienai konkrečiai auklėjimo proceso sričiai: *šeimai*. Froidas atskleidė, kad ankstyvieji vaiko potyriai turi lemiamą įtaką jo charakterio struktūros susiformavimui. Jeigu tai tiesa, kaip tada suprasti, kad vaikas, kuris — bent jau mūsų kultūroje — mažai susiduriantis su visuomenės gyvenimu, yra jos formuojamas? Atsakymas yra toks: tėvai (išskyrus tam tikrus individualius nukrypimus) ne tik taiko tos visuomenės, kurioje gyvena, auklėjimo metodus, bet ir patys yra savo visuomenės arba klasės socialinio charakterio atstovai. Tai, ką galėtume pavadinti visuomenės psichologine atmosfera arba dvasia, tėvai — tos pačios dvasios atstovai — perduoda vaikui. *Todėl šeimą galima vadinti psichologiniu visuomenės atstovu.*

Dabar, kai konstatavome, kad bet kurios visuomenės gyvenimo būdas formuoja socialinį charakterį, norėčiau priminti skaitytojui, kas buvo pasakyta pirmajame šios knygos skyriuje apie dinaminės adaptacijos problemą. Nors ir teisinga, kad žmogų formuoja visuomenės ekonominės ir socialinės reikmės, tačiau jo sugebėjimas prisitaikyti nėra begalinis. Esama ne tik tam tikrų fiziologinių poreikių, kurie turi būti besąlygiškai patenkinami; žmogui įgimtos ir tam tikros psichologinės savybės, kurios turi būti patenkinamos, priešingu atveju jos sukelia tam tikras reakcijas. Kokios yra šios savybės? Svarbiausia iš jų, atrodo, yra tendencija augti, vystytis ir realizuoti galimybes, kurias žmogus išvystė istorijos eigoje — pavyzdžiui, sugebėjimą kūrybiškai ir kritiškai mąstyti, taip pat diferencijuotus emocinius bei jausminius potyrius. Kiekvienai iš šių galimybių būdinga sava dinamika. Atsiradusios evoliucijos procese jos ieško saviraiškos. Šią tendenciją galima slopinti, frustruoti, tačiau toks slopinimas sukelia naujas reakcijas, pasireiškiančias destruktivių ir simbiozinių impulsų forma. Atrodo, kad bendra tendencija augti — o ji yra psichologinis ekvivalentas identiškai biologinei tendencijai — pasireiškia specifinėmis laisvės troškimo ir neapykantos priespaudai tendencijomis, nes laisvė yra svarbiausia visokio augimo sąlyga. Kartoju, nuslopintas laisvės troškimas gali išnykti iš individo sąmonės, tačiau net tada nenustoja egzistuoti jo atsiradimo galimybė — tai patvirtina nuslopinimą lydinti visada sąmoninga arba nesąmoninga neapykanta.

Taip pat yra priežasčių, leidžiančių manyti, kad — kaip jau sakėme anksčiau — teisingumo ir tiesos siekimas, nors jį galima nuslopinti ir iškreipti, lygiai kaip ir laisvės siekimą, yra įgimtas žmogaus prigimties polinkis. Darydami šią prielaidą, atsiduriame teoriniu požiūriu pavojingoje pozicijoje. Paprasčiausia būtų, jeigu galėtume remtis religinėmis ir filosofinėmis prielaidomis, aiškinančiomis šiuos polinkius tikėjimu (kad žmogus sukurtas pagal Dievo paveikslą) arba besiremiančiomis gamtos dėsniais. Tačiau tokiais argumentais savo požiūrio negalime pagrįsti. Mūsų nuomone, vienintelis būdas paaiškinti šį teisingumo ir tiesos siekimą — nagrinėti visą žmogaus istoriją socialiniu ir individualiu aspektu. Tada įsitikiname, kad bejėgiam žmogui teisingumas ir tiesa yra svarbiausi

kovoje dėl savo laisvės ir augimo. Žmonijos istorija rodo, kad dauguma žmonių turėjo gintis nuo galingesnių grupių, siekusių pavergti ir išnaudoti, todėl kiekvienas individas vaikystėje išgyvena bejėgiškumo periodą. Mūsų nuomone, šioje bejėgiškumo būsenoje atsiranda teisingumo ir tiesos jausmas, kiti žmogaus bruožai, tampantys jo galimybėmis. Taigi galime daryti išvadą, *kad nors charakterio vystymąsi formuoja pagrindinės gyvenimo sąlygos ir nors nėra biologiškai nekintančios žmogiškosios prigimties, ji turi savo dinamiką, kuri yra aktyvus veiksnys socialinio proceso evoliucijoje*. Nors ir nesugebame psichologijos sąvokomis aiškiai ir tiksliai apibrėžti šio žmogiškojo dinamizmo prigimties, turime pripažinti jo egzistavimą. Mėgindami išvengti biologinio ir metafizinio aiškinimo klaidų, neturime padaryti ne mažiau grubios klaidos, būdingos sociologiniam reliatyvizmui, pasak kurio, žmogus tėra marionetė, valdoma socialinių aplinkybių. Neatimamos žmogaus teisės į laisvę ir laimę, pagrįstos įgimtomis žmogaus savybėmis: troškimu gyventi, plėsti ir realizuoti galimybes, išugdytas istorinės evoliucijos procese.

Pats laikas priminti svarbiausius skirtumus tarp šioje knygoje dėsto- mo psichologinio požiūrio ir Froido pozicijos. Vieną skirtumą išsamiau aptarėme pirmajame skyriuje, todėl čia pakaks trumpai priminti: žmogaus prigimtį traktuojame kaip istoriškai sąlygotą, nenuvertindami biologinių veiksmų reikšmės; taip pat nemanome, kad šią problemą galima būtų tiksliai suformuluoti kaip kultūrinių ir biologinių veiksmų *priešybę*. Ant- ra, esminis Froido principas — aiškinti žmogų kaip visumą, uždara siste- mą, kuriai būdingi tam tikri gamtiniai, fiziologiškai sąlygoti impulsai, taip pat siekimas interpretuoti žmogaus charakterio vystymąsi kaip šių impulsų patenkinimo ir frustracijos rezultatą. Tuo tarpu mūsų požiūriu, asmenybės problemų aiškinimo pagrindas — žmogaus santykio su pasau- liu, kitais individualais, gamta ir su savimi pačiu supratimas. Mūsų įsitiki- nimu, žmogus yra *visų pirma* socialinė būtybė, o ne, kaip manė Froidas, visų pirma save patenkinanti ir tik po to ieškanti kitų, kad patenkintų sa- vo instinktyvius poreikius. Dėl to esame įsitikinę, kad individualioji psi- chologija yra iš esmės socialinė psichologija arba, Saliveno žodžiais ta- riant, tarpasmeninių santykių psichologija. Svarbiausia psichologijos prob- lema — tai ypatinga individo susietumo su pasauliu rūšis, o ne atskirų instinktyvių troškimų patenkinimas arba nepatenkinimas. Į žmogaus ryšių su pasauliu bendrosios problemos dalį — t. y. į tai, kas atsitinka instink- tyviems žmogaus troškimams — turėtų būti gilinamasi ne tik kaip į žmo- giškosios asmenybės problemą. Todėl, mūsų supratimu, poreikiai ir troš- kimai, fokusuojantys individo santykius su kitais (meilė, neapykanta, švelnumas, simbiozė), yra fundamentalūs psichologiniai reiškiniai, tuo tarpu Froidui jie tebuvo instinktyvių poreikių patenkinimo arba antrinis frustracijos rezultatas.

Skirtumas tarp mūsų socialinės ir Froido biologinės orientacijos yra itin reikšmingas charakterologijos problemoms. Froidas — o juo remda- miesi, Abrahamas, Džonsas ir kiti — tvirtino, kad vaikas patiria malonu- mą vadinamosiose erogeninėse zonose (burna ir anus) maitinimo ir tušti-

nimosi metu. Dėl hiperstimuliacijos, frustracijos arba konstitucinių veiksnių sustiprinto jautrumo šios erogeninės zonos išlaiko savo libidinį pobūdį ir vėlesniais metais, kada, esant normaliam vystymuisi, svarbiausia turi tapti genitalinė zona. Jų manymu, ši fiksacija ikigenitaliniame lygyje atveda į sublimaciją ir formuoja reakcijas, kurios tampa charakterio struktūros dalimi. Pavyzdžiui, žmogus gali būti užvaldytas pinigų arba kitų objektų taupymo aistros, nes jis sublimuoja tuo būdu nesąmoningą troškimą užlaikyti tuštinimąsi. Arba individas gali viltis be jokių savo pastangų gauti viską iš kito žmogaus, nes jį valdo nesąmoningas noras būti maitinamam, kuris sublimuojamas į norą gauti pagalbą, žinias ir t. t.

Froido tyrinėjimai yra nepaprastai svarbūs, tačiau jo pateiktas aiškinimas yra klaidingas. Jis tiksliai išvelgė impulsyviją bei iracionalią „oralinių“ ir „analinių“ charakterio bruožų prigimtį. Jis išvelgė ir tai, kad tokie troškimai apima visas asmenybės sferas — seksualinį, emocinį bei intelektualinį gyvenimą — nuspalvina visą jos veiklą. Tačiau jis suklydo, aiškindamas erogeninių zonų ir charakterio bruožų priežastinį santykį. Troškimas be jokių pastangų gauti iš išorinio pasaulio visa, ko nori — meilę, globą, žinias, materialias gėrybes — vaiko charakteryje susiformuoja kaip jo potyrių su kitais reakcija. Jeigu šie potyriai kelia baimę ir silpnina jo paties jėgos jausmą, jeigu paralyžuoja jo iniciatyvą ir pasitikėjimą savimi, jeigu slopina jame didėjančią priešišumą, o drauge tėvas arba motina siūlo meilę ir globą su sąlyga, kad bus paklūstama, tai taip susikloščius aplinkybėms, formuojasi nuostata atsisakyti savo aktyvumo, o visa energija nukreipiama į išorinį šaltinį, kuris galų gale garantuos visų norų išsipildymą. Ši nuostata įgauna impulsyvų pobūdį, nes tai vienintelis būdas, kuris padeda tokiam žmogui įgyvendinti savo norus. Burna, geriau už bet kurią kitą organą, gali išreikšti receptyvinę nuostatą — tuo paaiškinamas faktas, kad šie žmonės sapnuoja arba įsivaizduoja, jog yra maitinami, vystomi ir t. t. Tačiau oralinis pojūtis nėra šios receptyvios nuostatos priežastis — jis tėra nuostatos pasauliui išraiška kūno kalba.

Tas pat pasakytina ir apie „analinę“ asmenybę, kuri dėl specifinių potyrių yra labiau atsiribojusi nuo kitų negu „oralinė“ asmenybė, ieško saugumo, kurdama savyje autarkinę, uždara sistemą, o meilėje arba kitoje išorinė nukreiptoje nuostatoje jaučia grėsmę savo saugumui. Tiesa, dažnai šios nuostatos pirmiausia atsiranda situacijose, susijusiose su maitinimu ir tuštinimusi, nes kūdikystėje tai svarbiausia vaiko veikla, taip pat svarbiausios sritys, kuriose tėvai išreiškia savo meilę arba prievartą, o vaikas — savo draugiškumą arba nepaklūsnumą. Tačiau erogeninių zonų hiperstimuliacija ar frustracija savaime dar neužfiksuoja šių žmogaus charakterio nuostatų. Nors vaikas ir patiria tam tikrus malonius pojūčius maitinamas ir tuštinantis, tačiau šie malonumai neturi įtakos charakterio formavimuisi, kol nėra charakterio struktūros nuostatomis fiziniu lygiu.

Kūdikui, pasitikinčiam besąlygiška motinos meile, staigus maitinimo krūtimi nutraukimas, neturės jokių sunkių charakterologinių padarinių. Kūdikis, kuriam trūksta pasitikėjimo motinos meile, gali įgyti „oralinių“ bruožų, nors maitinimo procese ir neįvyko jokių ypatingų trikdymų. „Ora-

linės ir „analinės“ fantazijos arba su jomis susiję fiziniai pojūčiai nėra vėliau tokie svarbūs fizinio malonumo požiūriu ar dėl kokios nors paslaptingos šio malonumo sublimacijos, bet vien dėl ypatingo susietumo su pasauliu būdo, kuris tampa jų pagrindu ir kurį išreiškia.

Tik šiuo požiūriu Froido charakterologiniai atradimai gali būti reikšmingi socialinei psichologijai. Kol tvirtiname, pavyzdžiui, kad „analinį“ charakterį, tipiską žemesniajai viduriniajai klasei Europoje, suformuoja tam tikri ankstyvosios vaikystės potyriai, susiję su defekacija, mes vargiai rasime duomenų, leidžiančių suprasti, kodėl ši klasė privalėtų turėti būtent „analinį“ socialinį charakterį. Tačiau jeigu suprasime šio charakterio specifiką, kaip vieną iš susietumo su kitais formų, išplaukiančią iš charakterio struktūros ir išorinio pasaulio potyrių, rasime raktą, padedantį suprasti, kodėl visas žemesniosios vidurinės klasės gyvenimo būdas, jos ribotumas, izoliacija ir priešiškus nulemia šią konkrečią charakterio struktūrą¹.

Trečiasis svarbus skirtumas glaudžiai siejasi su ankstesniais. Remdamasis savo instinktyvistine koncepcija ir tvirtu įsitikinimu, kad žmogiškoji prigimtis sugedusi, Froidas buvo linkęs interpretuoti visus „idealius“ žmogaus motyvus kaip kažko „žemo“ rezultatą. Tipiškas tokios interpretacijos pavyzdys — jo pateikiamas teisingumo jausmo, kaip vaiko pirminio pavydo, jaučiamo kiekvienam, kuris turi daugiau už jį, aiškinimas. Tikime, kad tiesa, teisingumas, laisvė ir kiti idealai, nors jie dažnai tėra, kaip jau nurodėme anksčiau, tuščios frazės arba racionalizacijos, gali būti ir nuoširdūs siekimai, o kiekviena analizė, neatsižvelgianti į šiuos siekimus, bus klaidinga. Šie idealai nėra metafizinio pobūdžio, jų šaknys glūdi žmogaus gyvenimo sąlygose, ir jie gali būti tyrinėjami. Nuogastavimai, kad tokia analizė sugrąžins mus prie metafizinių ir idealistinių koncepcijų, nepagrįsti. Psichologija, kaip empirinis mokslas, privalo nagrinėti motyvaciją, pagrįstą idealais, taip pat su jais susijusias moralines problemas ir drauge išvaduoti mūsų mąstymą nuo neempirinių bei metafizinių sandų, kurie trukdo tradiciškai svarstyti šias problemas.

Galų gale derėtų prisiminti dar vieną skirtumą. Turime galvoje psichologinį skirtumą tarp stokos ir pertekliaus reiškinių. Stokos reiškinys atitinka primityvų žmogaus egzistencijos lygį. Egzistuoja imperatyvūs poreikiai, kurie būtina *turi* būti patenkinti. Tik patenkinus šiuos pirminius poreikius, kai žmogui lieka laiko ir energijos, gali vystytis kultūra, o kartu su ja ir troškimai, lydintys pertekliaus reiškinys. Laisvi (arba spon-taniški) veiksmai visada yra pertekliaus reiškinys. Froido psichologija yra stokos psichologija. Malonumą jis apibrėžia kaip pasitenkinimą, kylantį, pašalinus skausmingą įtampą. Pertekliaus reiškiniai (meilė, švelnumas) jo

¹ F. Aleksanderis pamėgino reinterpretuoti Froido charakterologinius atradimus kai kuriais požiūriais, artimais mūsų pateikiamai interpretacijai. (Plg.: *Alexander F. The Influence of Psychological Factors upon Gastro-Intestinal Disturbances // Psychoanalytic Quarterly. 1934.— Vol. 15.*) Nors jo pažiūros yra žingsnis į priekį, palyginti su Froidu, tačiau jam nepavyko įveikti grynai biologinės orientacijos ir visapusiškiau pripažinti tarpasmeninių santykių, kaip šių „ikigenitalinių“ impulsų pagrindą ir esmę.

sistemoje iš esmės nevaizduoja jokio vaidmens. Froidas ne tik ignoruoja šiuos reiškinius, jis taip pat labai ribotai suprato seksą, kuriam jis skyrė tiek daug dėmesio. Pagal Froido pateikiamą malonumo apibrėžimą, seksas tėra fiziologinio kompulsyvumo sandas, o seksualinis pasitenkinimas — tik skausmingos įtampos pašalinimas. Seksualinis potraukis, kaip pertekliaus reiškinys, o seksualinis malonumas, kaip spontaniškas džiaugsmas, kurio esmė nėra negatyvus atsipalaidavimas nuo įtampos, jo psichologijoje nenagrinėjami.

Kokie interpretacijos principai taikomi žmogiškajam kultūros pagrindui suprasti šioje knygoje? Prieš atsakydami į šį klausimą, priminsime pagrindines interpretacijos kryptis, kurios skiriasi nuo mūsų interpretacijos.

1. „Psichologinė“ kryptis, kuri būdinga Froido mąstymui, pasak kurio kultūros reiškiniai paaiškinami psichologiniais veiksniais, kylančiais iš instinktyvių impulsų, kurie savo ruožtu yra slopinami visuomenės. Išplėsdami šią interpretaciją, Froido sekėjai aiškino kapitalizmą kaip analinio erotizmo rezultata, o ankstyvosios krikščionybės raidą — kaip ambivalentiškų jausmų tėvui rezultata².

2. „Ekonomistinė“ kryptis, atstovaujanti klaidingas Markso istorijos sampratos interpretacijas. Ji gina pažiūrą, kad kultūros reiškiniai (religijos, politinių idėjų) priežastis — subjektyvūs ekonominiai interesai. Laitantis tokio pseudomarksistinio požiūrio³, būtų galima mėginti aiškinti protestantizmą vien kaip tam tikrų ekonominių buržuazijos poreikių atsiradimo rezultata.

3. Pagaliau paminėtina „idealistine“ pozicija, kuriai atstovauja Makso Vėberio analitinis darbas „*Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*“. Vėberio nuomone, naujos religinės idėjos yra atsakingos už naujo ekonominio elgesio tipo ir naujos kultūros dvasios atsiradimą, nors jis ir pabrėžia, kad šį elgesį sąlygoja ne vien religinės doktrinos.

Prieštaraudami šiems aiškinimams tvirtiname, kad ideologijos ir visa kultūra glūdi socialiniame charakteryje; kad socialinį charakterį formuoja konkrečios visuomenės gyvenimo būdas; o vyraujantys charakterio bruožai, savo ruožtu, tampa kuriančiomis jėgomis, formuojančiomis socialinį procesą. Svarstydamas protestantizmo bei kapitalizmo dvasios problemą, mėginau atskleisti, kad viduramžių visuomenės žlugimas kėlė grėsmę viduriniajai klasei; kad ši grėsmė padėjo atsirasti bejėgei izoliacijai ir abejonei, o šie psichologiniai pokyčiai nulėmė Liuterio ir Kalvino doktrinų

² Išsamesnį šio metodo aptarimą žr.: *Fromm E. Zum Entstehen des Christendogmas // Psychoanalytischer Verlag.— Wien, 1931.*

³ Šį požiūrį vadinu pseudomarksistiniu, nes jis interpretuoja Markso teoriją kaip koncepciją, pasak kurios, istorija determinuota ekonominių motyvų, šiuos suprantant kaip materialios naudos siekimą, o ne — taip iš tikrųjų mąstė Marksas — kaip objektyvius sąlygas, galinčias sukurti įvairias ekonomines nuostatas, tarp jų ir intensyvių materialinės gerovės troškimą. (Apie tai kalbėjome pirmajame skyriuje.) Išsamesnį šios problemos nagrinėjimą galima rasti: *Fromm E. Über Methode und Aufgabe einer analytischen sozialpsychologie // Zeitschrift für sozialforschung.— 1932.— Vol. 1.— P. 28 ff. Žr. taip pat: Lynd R. S. Knowledge for what? — Oxford University Press: London, 1939.— Chap. 2.*

patrauklumą; kad šios doktrinos suintensyvino ir įtvirtino charakterologinius pokyčius, o susiformavę nauji charakterio bruožai tapo jėgomis, padėjusiomis atsirasti kapitalizmui, kurio formavimąsi sąlygojo ekonominiai ir politiniai pasikeitimai.

Tuos pačius aiškinimo principus taikėme ir nagrinėdami fašizmą: žemesnioji vidurinioji klasė sureagavo į tam tikrus ekonominius pokyčius, pavyzdžiui, į monopolijų galios augimą bei pokarinę infliaciją, suintensyvindama kai kuriuos savo charakterio bruožus, būtent, sadistinius ir mazochistinius polinkius. Nacistinė ideologija pasirėmė ir sustiprino šiuos bruožus, virtusius efektyviomis jėgomis ir palaikiusiomis vokiškojo imperializmo ekspansiją. Abu pavyzdžiai rodo, jog kai tam tikrai klasei gresia naujos ekonominės tendencijos, ji reaguoja į šią grėsmę psichologiškai ir ideologiškai; psichologiniai pokyčiai sukelti šių reakcijų, pagreitina ekonominių jėgų vystymąsi, net jeigu šios jėgos ir prieštarauja ekonominiams klasės interesams. Matome, jog ekonominiai, psichologiniai ir ideologiniai faktoriai socialiniame procese veikia taip: į besikeičiančias išorines situacijas žmogus reaguoja keisdamasis pats, ir šie psichologiniai faktoriai, savo ruožtu, padeda formuoti ekonominį bei socialinį procesą. Ekonominės jėgos yra aktyvios, tačiau jas reikia suprasti ne kaip psichologines motyvacijas, bet kaip objektyvias sąlygas; psichologinės jėgos yra aktyvios, tačiau būtina suprasti jų istorinį sąlygotumą; idėjos yra aktyvios, tačiau privalome suprasti, kad jų šaknys yra socialinės grupės narių charakterio struktūros visumoje. Nors ekonominės, psichologinės ir ideologinės jėgos priklauso vienos nuo kitų, kiekviena jėga iš dalies yra savarankiška. Ypač tai pasakytina apie ekonominį vystymąsi, kuris, būdamas priklausomas nuo objektyvių veiksnių (natūralios gamybinės jėgos, technika, geografiniai faktoriai), vyksta pagal savus dėsnius. Tą patį, kaip jau nurodėme, galima pasakyti ir apie psichologines jėgas, formuojamas išorinių gyvenimo sąlygų, nors šios jėgos ir pačios yra dinamiškos, t. y. išreiškia žmogiškuosius poreikius, kurie gali būti keičiami, bet negali būti sunaikinti. Ideologijos sferoje panaši autonomija slypi logikos dėsnuose ir istoriškai susiklosčiusioje pažinimo tradicijoje.

Visa tai galime dar kartą suformuluoti remdamiesi socialinio charakterio samprata: socialinis charakteris atsiranda, žmogaus prigimčiai dinamiškai taikantis prie visuomenės struktūros. Keičiantis socialinėms sąlygoms, keičiasi ir socialinis charakteris, t. y. atsiranda naujų poreikių ir naujų nerimų. Nauji poreikiai skatina naujų idėjų atsiradimą ir daro žmones imlius joms; naujos idėjos linkę stabilizuoti, stiprinti naująją socialinį charakterį ir sąlygoti žmogaus veiksmus. Kitaip tariant, tarpininkaujant charakteriui, socialinės sąlygos daro įtaką ideologiniams reiškiniams; kita vertus, charakteris ne pasyvaus taikymosi prie socialinių sąlygų, bet aktyvaus prisitaikymo, apimančio ir įgimtus žmogui, ir tapusius jo antrąja prigimtimi sandus, rezultatas.